

*протоієрей Костянтин Лозінський,
доктор богословських наук, професор,
завідувач кафедри богослів'я
Київської православної богословської академії*

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ЕПОХИ СВ. ЮСТИНІАНА І ВЕЛИКОГО

У статті йдеться про коло істориків Древньої Церкви та сучасності, праці яких присвячені огляду та характеристиці періоду правління св. Юстиніана Великого (527–565), відомого у візантології як «золота доба».

Ключові слова: Юстиніан, історія, праці, дослідження, історики.

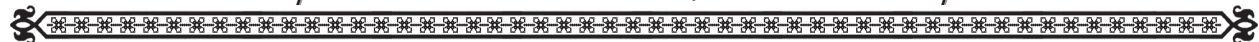
Постаті святого правовірного імператора Юстиніана I, його державній та церковній діяльності присвячено багато фахових розвідок знаних візантологів. Традиційно їхня увага зосереджена на законодавчій і політичній діяльності імператора, економічній та адміністративній реформах й оцінці архітектурних пам'яток його доби. Трохи менше уваги історики приділяють його релігійній політиці, використовуючи її переважно як тло для висвітлення вище означених аспектів діяльності імператора. Звичайно, що думки дослідників про постать самого Юстиніана, про мотиви, які керували ним, про розмах його перетворень розходяться, хоча з деяких питань і збігаються. У запропонованій нами статті розглянемо праці істориків-сучасників св. Юстиніана та авторитетних візантологів нашого часу, на підставі яких в історичній літературі формується думка щодо поста-ті св. імператора та періоду його правління, що буде досить **актуальним** на сьогоднішній день, у зв'язку з перекладом деяких праць св. Юстиніана на українську мову та появою нових досліджень з історії Візантії VI ст.

Це зумовлено **метою** висвітлити в подальших публікаціях всебічну діяльність імператора, релігійна складова якої не завжди привертала належну увагу дослідників. Причина такого ставлення дослідників до поста-ті імператора пояснюється тим, що в церковній політиці святий Юстиніан, хоча й закріпив на законодавчому рівні найприйнятніші форми церковно-державних відносин, відомі як принцип симфонії, проте його особиста участь у сфері догматичного життя Церкви

була досить активною і, як наслідок, не до кінця зрозумілою дослідникам. Тому діяльність святого Юстиніана в релігійному житті отримувала в історичній науці різноманітні і часом суперечливі оцінки. Деякі дослідники оцінювали його церковну політику як «цезарепапізм», тобто, як систему правління, в якій Церква була підпорядкована державі, інші ж як «папоцезаризм», який був заснований на підпорядкуванні держави інтересам Церкви. Обґрунтовуючи свою точку зору, вчені використовували як праці сучасних Юстиніану істориків, які описували особистість царя, його звершення на політичній арені, поста-ті його найближчих соратників, так й аналітичні узагальнюючі дослідження, що оцінювали здобутки царя в політичному і релігійному житті імперії.

Лише дехто з дослідників намагався «похитнути» характеристику Юстиніана як можновладця, який ніби то зазіхнув на «святе святих» для кожного християнина – свободу Церкви. Втім аналіз діяльності Юстиніана насамперед на літературному поприщі свідчить, що його твори, написані на захист православ'я, були своєчасними та цінними для богослів'я, що, в свою чергу, приводить до думки, що вся діяльність святого імператора була пронизана християнським духом. Звідси **новизна** дослідження полягає в розширенні відомого кола дослідників «золотої доби» Візантії, відомої як «епоха Юстиніана».

Одразу зазначимо, що дослідники історії Візантії, так само як й історики Церкви, просто змушені торкатися епохи святого Юстиніана (VI ст.), характеризуючи її як кінець

стародавнього Риму і початок нового періоду, який прийнято називати середньовічною, власне «візантійською» історією. Також усі дослідники візантійської історії, попри протилежні за змістом оцінки постаті самого царя, однак згодні в тому, що державна діяльність Юстиніана і його релігійна політика були значною віхою в історії Європи і в житті християнської Церкви.

Для православного християнина постать людини, яка сподобилася причислення до лику святих повнотою Церкви, до того ж ще й освячена часом (Юстиніан був канонізований ще Древньою Церквою), звісно, є беззаперечним авторитетом.

Тому ми у своїй уяві часто аргіогі змальовуємо собі образ бездоганного правителя, мало звертаючи увагу на його земне життя, розуміючи, що він вже предстоїть перед престолом Всевишнього, випереджаючи нас у Царстві Христа. Для прикладу – у святого Дмитрія Ростовського говориться, що імператор був відомий своїми успішними війнами з ворогами Візантійської імперії, повним виданням римських законів, закриттям платонівської академії в Афінах, наверненням до Христа язичників (місія Іоана Ефеського), поширенням християнства. Одночасно з його поширенням, він піклувався і про чистоту християнського вчення, засудивши «три глави», увівши супроти єретиків піснеспів «Єдинородний Сину», побудувавши багато церков, чим подав особистий приклад високого благочестя, після чого мирно спочив у Господі. За заслуги перед Церквою він був зачислений до лику святих разом зі своєю благочестивою дружиною Феодорою, яка спочатку була грішницею, але решту свого життя провела в чистоті та благочесті [17, с. 409–411]. Проте історія, яка завжди бере свій початок з запитання, дає нам право сумніватися, звичайно в допустимих межах, в об'єкті нашої уваги. Тим ціннішим є результат, отриманий у процесі обробки залученої інформації, – він, немов той євангельський вогонь, що випробовує будову всякого християнина, очищує її, але не спалює (1 Кор. 3: 13–15).

Для дослідження постаті святого Юстиніана насамперед потрібно використовувати такі джерела: богословські твори, листи [27, т. 1; 68; 69; 70], релігійні та церковні декрети [20; 42; 63] самого імператора, а також історичні праці як сучасників, так і тих, хто

описував його життя та діяльність. Говорячи про тих, хто писав про святого Юстиніана, ми можемо умовно поділити їх на дві категорії: ті, хто вважали потрібним дати загалом позитивну характеристику ініціативам імператора, і решта, які, визнаючи розмах діянь імператора, схилилися до негативної оцінки, мотивуючи його дії честолюбством і авантюризмом, а його невдачі несвоечасністю, великими витратами ресурсів, політичною нецільністю та багато чим іншим.

Серед істориків, які описували царювання святого імператора, перше місце заслужено належить Прокопію Кесарійському, який написав «Історію війн» Юстиніана супроти персів, вандалів і готів у восьми книгах [46; 47]. Ймовірно, що саме за дорученням імператора Прокопій написав твір «Про будови», який є панегіриком царю [46]. В обох джерелах міститься цінна інформація про політику імператора.

Також перу Прокопія належить політичний памфлет «Таємна історія», де він прагнув «розвінчати» Юстиніана.

Втім використовувати твори Прокопія потрібно вибірково, залежно від того, наскільки його свідчення підкріплюються іншими сучасними джерелами й відповідають церковному погляду на правління святого Юстиніана.

Інше, сучасне правлінню Юстиніана джерело, – це твір Агафія Міринейського «Про царювання Юстиніана», що являє собою продовження «Історії війн» Прокопія і охоплює події з 552 по 582 рр. [1].

Кілька розділів «Історії» Менандра Протектора, що дійшли до нашого часу, являють собою продовження твору Агафія і охоплюють події 558–582 рр. [11], Іоан Лід – візантійський чиновник VI ст., який обіймав високі придворні і державні посади у префектурі преторія Сходу за імператорів Анастасія I і Юстиніана, залишив після себе кілька книг, присвячених антикварним дослідженням. Його роботи становлять інтерес як для історії античної культури, так і для вивчення структури пізньюантичної адміністрації. Книга «Про магістрати» дає нам цінні історичні та офіційні відомості про період правління царя [65].

Крім цього, його інформація, яка стосується внутрішньої історії Візантійської імперії VI ст., багато в чому збігається з повідомленнями «Історії» Прокопія і водночас слугує для неї гарною коректурою.

Козьма Індикоплов – візантійський купець, який написав між 535 і 547 роками богословсько-космографічний трактат «Християнська топографія», в якому помітний вплив несторіанства [64]. Про життя самого Козьми відомо вкрай мало. Крім Індії, як купець він побував на територіях сучасних Ефіопії, Ірану, Аравії та на острові Цейлон, зустрічався з Юстиніаном I. Закінчивши «Християнську топографію», Козьма вступив в один з монастирів на Синаї. Як для свого часу Козьма був дуже освіченою людиною – його праця є унікальним джерелом з історії раннього Середньовіччя.

Йордан – готський історик VI ст., який належав до духовного стану і за деякими даними був єпископом Кротонським. Його основна праця «Гетика» – історія готів до падіння італійських остготів – тим цінніша, що Йордан користувався джерелами, які не дійшли до нашого часу, в тому числі «Візантійською історією і діяннями Аттила» Пріска Панійського і готською історією Кассіодора [21]. Особливе значення «Історії готів» полягає в тому, що автор використав пам'ятки народної поезії, змалював рух племен зі сходу і півночі та їхню боротьбу з імперією на її дунайських кордонах, в її балканських і західних провінціях.

Цінну інформацію ми знаходимо також і в творі іншого сучасника Юстиніана Іоана Малали [22]. У своїй «Хроніці» він розповідає про події від створення світу до 550 р. Праця Малали має популярний характер. У ній реальні історичні факти поєднуються з описами різних природних феноменів, таких як землетруси, повені тощо, а також зі всілякими легендами. На відміну від Прокопія, у творах якого, то приховано, то явно, проступає критика правлячого імператора, у Іоана Малали подібна критика зовсім відсутня. Для нього Юстиніан завжди «божественний», і будь-який його жест гідний лише захоплення. Іншими словами, перед нами цілком вірнопідданий візантієць.

Віктор Тунненський – єпископ північноафриканського міста Туннени в середині VI ст., автор церковної хроніки. Віктор відмовився прийняти едикт Юстиніана проти «трьох глав» і був засланий спочатку в один з монастирів біля Карфагена, потім на Баларські острови і нарешті в один з монастирів Константинополя. У константинопольському

монастирі він займався написанням латинською мовою історичної праці «Chronicon», якою продовжив хроніку Проспера Аквітанського [72]. «Хроніка» єпископа Віктора охоплювала період від створення світу до сучасних йому подій, але збереглася лише та частина праці, в якій він описує період з 444 по 566 роки. «Хроніка» порушує гострі церковні і релігійні питання, натомість розглядає поверхово світські події і то тільки в контексті релігійних.

«Виклад повчальних глав» Агапіта – одне з візантійських «Зерцал» (повчань, адресованих правителю), переклади якого набули поширення в Західній Європі, Київській Русі і в південних слов'ян [61]. Твір був написаний після вступу на престол імператора Юстиніана I дияконом столичного храму Святої Софії Агапітом, про якого не збереглося жодної докладної інформації. За своєю формою ця праця є збіркою повчань про імператорську владу та управління підданими. Адресований імператору Юстиніану I твір містить основні уявлення про ідеального християнського імператора, викладені чіткими формулюваннями та вишуканою мовою. Серед джерел Агапіта виділяються тексти Платона, Ісократів і свв. Василя Великого, Григорія Ниського, Григорія Богослова та ін.

«Церковна історія» Євагрія Схоластика, що складається з шести книг і розповідає про події з 431 по 593 р., становить особливий інтерес для істориків, тому що автор робить наголос на подіях релігійного життя, відрізняючись від інших дослідників достатньо критичним підходом [19]. Для нашого дослідження значення має, власне, четверта книга твору Євагрія. У ній історик намагається висвітлити практично всі сторони правління імператора Юстиніана Великого, відводячи основне місце в книзі церковній політиці імператора.

Автор анонімної «Пасхальної хроніки» викладає події від створення світу до 529 р. У хроніці міститься інформація про повстання «Ніка», яка є відсутньою в інших джерелах [62].

Ще одним нашим джерелом є «Liber Pontificalis» – збірник біографій римських єпископів, починаючи зі святого апостола Петра. Найдавніша частина твору була укладена в VI ст. за Боніфація II, на основі «каталогів пап», творів блаженного Єроніма та Руфіна, папських декретів та документів папсько-

го архіву. Збірка важлива тим, що відображає ідеї і плани Римської курії, зокрема погляд Ватикану на політику святого Юстиніана [67].

Твір Факунда, єпископа Германи, що в Африці, «Pro defensione Trium Capitulorum libri XII ad Justinianum imperatorem», відомий у нас як «Твір на захист трьох глав», є цінним джерелом про богословські суперечки навколо «трьох глав», написаний відвертим супротивником релігійної політики святого Юстиніана. У широкому доступі інформація з означеного вище твору доступна в опрацюванні О. П. Доброклонського, власне його магістерської дисертації «Сочинение Факунда, єпископа Гермианского в защиту трех глав» [18].

Іоан Нікіуський – візантійський історик кінця VII ст., єпископ м. Нікіус у Верхньому Єгипті. Відомий як автор «Хроніки», основне місце в якій відводиться подіям VII ст., і насамперед історії завоювання арабами Єгипту [66]. Висвітлюючи більш ранні часи, Іоан Нікіуський як основне джерело використав «Всесвітню хроніку» сирійця Іоана Малали (VI ст.).

Також важливим джерелом для дослідження епохи Юстиніана є «Деяння Вселенських соборів, изданныя в русском переводе при Императорской Казанской Духовной Академии». Переклад завершений у другій половині XIX ст. студентами та викладачами Казанських духовних шкіл за виданням єзуїта Филипа Лаббе (кін. XVII ст.) [12].

Феофан Візантієць – літописець VIII ст., який вшановується Православною Церквою як преподобний та сповідник. Його єдиний твір – «Хронограф» (Життєпис візантійських царів) було складено як продовження незакінченої всесвітньої хроніки його друга Георгія Синкела, на наполегливе прохання останнього [58]. Твір претендує на всебічне охоплення подій: Феофан говорить про те, що відбувалося у персів, арабів та інших варварських народів. Наступні візантійські історики багато в чому залежали від «Хронографії». Для характеристики правління імператора Юстиніана Феофан користувався в основному творами Прокопія Кесарійського, Іоана Малали та «Пасхальною Хронікою».

Георгій Амартол (Георгій Монах IX ст.) – візантійський літописець, чернець, автор популярної у Візантії та на Русі «Хроніки», що викладає всесвітню історію від створення світу

до 842 р. Для нас цікавою є четверта книга, присвячена християнському періоду історії Візантії до 842–843 р. [37].

Такими є найважливіші першоджерела, на які потрібно спиратися в характеристиці релігійної політики Юстиніана.

Що ж до історіографії, присвяченої аналізу діяльності св. імператора, то першим у цьому списку стоїть ім'я грецького дослідника Астеріоса Геростергіоса. У його книзі «Юстиніан Великий – імператор и святой», перекладеній прот. М. Козловим, вперше робиться спроба уважного й систематичного дослідження релігійної політики візантійського імператора Юстиніана I в її взаємозв'язку з його релігійними переконаннями. Грунтуючись передусім на богословських творах, листах та релігійно-законодавчих творах Юстиніана і на творах його сучасників, а також на дослідженнях грецьких, латинських, англійських, німецьких, французьких та італійських учених, автор переконливо й зрозуміло розкриває природу релігійної політики і релігійних переконань Юстиніана та їх тісну взаємодію в багатьох аспектах діяльності святого царя [9].

Перше місце серед візантологів заслужено посідає Ф. І. Успенський – відомий російський візантиніст, академік АН СРСР. Його головна праця – це капітальна «История Византийской империи» в 3-х томах [56]. Проте, на відміну від О. Васильєва, церковний бік життя імперії розглядається ним недостатньо глибоко, зокрема політика Юстиніана щодо возз'єднання монофізитів з Православною Церквою. Самому ж правлінню Юстиніана автор присвятив дев'ять розділів у I томі своєї «Історії».

У праці О. О. Васильєва, доктора наук, професора і декана історико-філологічного факультету Петербурзького педагогічного інституту, член-кореспондента РАН, родоначальника візантології в США, відомого автора двотомної «Истории Византийской империи», яка написана у традиціях двох шкіл візантознавства – російської та західноєвропейської, не схиляючись при цьому остаточно до жодної з них, комплексно розглядається історія Візантії з моменту її утворення до падіння в 1453 р. [7]. Історик приділяє значну увагу опису становища Церкви впродовж всієї історії Візантії, зокрема при Юстиніані, щоправда описує церковні події з точки зору

світського дослідника, відтіняючи їх доцільність для держави.

Одним з найавторитетніших істориків-візантиністів ХХ ст. є Г. А. Острогорський, югославський вчений російського походження, емігрант першої хвилі. З 1933 р. почесний, а з початку 1941 р. до 1973 р. – штатний професор Белградського університету, де викладав історію Візантії на відділенні історії філософського факультету. Головною його працею стала «История Византийского государства», книга, визнана однією з найкращих загальних праць з візантійської історії [41].

Французький учений Шарль Діль відомий як автор багатьох праць з історії Візантії і візантійського мистецтва. Його розвідки досі користуються неабияким авторитетом і без посилання на них не обходиться фактично жодне з серйозних досліджень з історії Візантії [13–16]. Проте, в своїй оцінці постаті святого Юстиніана Діль скоріше схожий на романіста, ніж на справді серйозного й безстороннього дослідника.

Окремо слід відзначити низку радянських візантологів, які, використавши напрацювання своїх попередників, спромоглися досягнути позитивних результатів у дослідженні історії Візантії. Відкинувши політичну заангажованість як даність часу, в якому вони були змушені працювати, у працях радянської візантологічної школи можна почерпнути чимало корисного й цінного. Першим серед них слід назвати З. В. Удальцову – відомого радянського вченого-історика, педагога, член-кореспондента АН СРСР, віце-президента Міжнародної асоціації візантиністів, автора понад 300 наукових праць, присвячених різним аспектам історії Візантії – економіці, аграрному та міському устрою, соціально-політичній еволюції цієї країни, ідейному та культурному життю [28; 52–55]. Її праці, маючи переважно ідеологічне спрямування, були присвячені соціальним проблемам візантійського суспільства.

О. П. Каждан – один з найбільших фахівців ХХ ст. з історії Візантії та Великої Вірменії, редактор фундаментального «Оксфордського словаря Візантії», член редколегії журналу «Византийский временник». У своїх працях він торкається середньовічної історії Балканського півострова, Малої Азії початку зародження феодальних відносин у Візантії, аналізуючи соціальний статус нижчих про-

шарків тогочасного суспільства [24; 25]. Багато в чому завдяки працям О. Каждана сьогоднішній погляд на візантійську і всю східноєвропейську культуру й історію, зокрема на православний компонент цієї культури в світі загалом позитивний, тому на сьогодні історична наука змогла позбутися несправедливих стереотипів.

Є. Е. Липшиць – радянський історик-візантиніст, один з засновників журналу «Византийский временник» і постійний член його редколегії. Коло наукових інтересів Є. Е. Липшиць охоплювало соціально-економічну історію Візантії, історію візантійської культури та права, відносини зі слов'янськими народами. Так само як і у вказаних вище візантологів, її праці присвячені соціальним проблемам імперії [33; 34].

Н. В. Пігулевська – радянський історик, фахівець з історії країн Близького і Середнього Сходу та Візантії в добу раннього середньовіччя, член-кореспондент АН СРСР. У своїх наукових дослідженнях детально розглядає східний вектор та економічну складову візантійської політики [43–45].

М. Я. Сюзюмов – доктор історичних наук, професор, засновник уральської школи візантиністики, член редколегії журналу «Византийский временник». Його дослідження так само, як і в попередників, мають яскраво виражене соціально-економічне забарвлення [48; 49].

Г. Л. Курбатов як один із авторів колективної монографії «Культура Византии» у 1995 р. був удостоєний державної премії Росії. Ще будучи «радянським» істориком, Курбатов, який аж ніяк не ставив своїм завданням бути апологетом Юстиніана, аналізуючи факти, дійшов висновків про діяльність імператора настільки високих, що краще просто не можна було сказати про православного монарха в радянській літературі [29–31].

У своєму дослідженні «Император Юстиниан и его программа» він не тільки відзначав «соціальну спрямованість» політики імператора, але й її успішні результати в цілому. На думку Курбатова, завдяки феномену Юстиніана відбулося ослаблення соціальної напруженості в державі у другій половині VI ст., і пояснюється це не тільки успіхом економічних реформ, а й політикою імператора в церковній сфері. «У пошуках узгоджувальної формули Юстиніану вдалося забезпечити

перевагу компромісу, уникнути конфронтації. Тому важливу заслугу імператора слід бачити в тому, що, безперервно об'єднуючи й згуртовуючи всі схильні до компромісів сили всередині Церкви, він зміг серйозно пригальмувати наростання конфлікту» [29, с. 260].

Говорячи про соціальні відносини, класову боротьбу, виробництво у Візантії в епоху святого Юстиніана, він дає в цілому позитивну оцінку всій діяльності святого царя.

Якщо говорити про дослідження з візантології в Україні, то тут необхідно вказати на те, що ця традиція на наших землях має глибоке коріння. І хоча ми довгий час перебували у складі різних політичних формацій, проте спромоглися зробити свій внесок до візантинознавства.

Передусім потрібно сказати про праці, які належать перу представників Київської Духовної Академії. Першою в цьому списку можна назвати працю Ф. А. Терновського, викладача Київської Духовної Академії, «Греко-восточная Церковь в период Вселенских соборов» [50]. Цю працю можна без перебільшення назвати капітальною через велику кількість опрацьованих джерел, однак у своїй оцінці епохи святого Юстиніана Ф. Терновський говорить більше про негативні сторони політики імператора, іноді просто безпідставно згущуючи фарби. Подібне можна сказати і про його докторську дисертацію «Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в Древней Руси» [51].

У дореволюційний період історія Візантії була фактично підрозділом курсу лекцій з Історії Древньої Церкви. Показовим у цьому плані є твір ієродиякона Феоктиста (Попова) «Император Юстиниан и его заслуги в отношении к Церкви Христовой» [57]. Статті та роботи студентів Київської духовної школи, в яких було розглянуто стан Православної Церкви у імперії та діяльність окремих візантійських імператорів, переважно присвячувалися періоду Вселенських соборів, частина їх друкувалася в академічному збірнику «Труди КДА». Сьогодні вони зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУ), фонд № 304 «Дисертації студентів Київської духовної академії».

Усі їхні напрацювання можна розділити на дві групи:

- Роботи, що висвітлювали ставлення до Церкви різних візантійських правителів.

- Праці, що досліджували церковну діяльність Юстиніана.

На жаль, кількість цих робіт є незначною і постать святого Юстиніана та його «церковність» розглядається швидше через призму його законодавчої, ніж богословської діяльності.

На відміну від дореволюційної, у відновленій Київській Духовній Академії (УПЦ КП) візантологія, як самостійна дисципліна, почала викладатися фактично одразу з моменту початку навчання, що стимулювало інтерес як до історії самої Візантії, так і до визначних постатей її очільників, перше місце серед яких за правом належить святому Юстиніану. Однією з кращих робіт, написаних з цього предмета, є кандидатська дисертація викладача Академії О. Хорошка на тему «Епоха імператора Юстиніана I Великого та її відображення в творах візантійських істориків» [60].

Це одне із найсучасніших досліджень, де були використані останні здобутки візантології нашого часу. Систематизуючи твори істориків-сучасників святого Юстиніана, автор дійшов висновку, що саме в цей період було сформовано таке явище, як візантинізм, яке збило завдяки старанням імператора все, що напрацював стародавній світ. Святий Юстиніан без перебільшення був генієм, оскільки його діяльність залишила слід у всіх сферах людського життя. Тому дослідження правління імператора Юстиніана Великого, цієї справді великої епохи, оскільки саме він зумів територіально відновити імперію і вдихнути в неї досконалу єдність антично-християнської культури, не тільки з необхідності продовжує працю візантологів, але й заповнює лауну у вітчизняній візантології, яка перебуває в стадії формування. Тому, на думку автора, сьогодні перед Православною Церквою стоїть першочергове завдання: створення комісії для написання богослужіння та ікон святому правовірному імператору Юстиніану та святій імператриці Феодорі, щоб їхнє ім'я славилось не лише окремими дослідниками, але й всією церковною повнотою. Церква у своїх молитвах завжди прославляє тих, які за свого життя на землі дбали (турбувалися) про її велич, благоустрій та багатство, бо «Пам'ять праведникові буде вічна» (Пс. 111: 6).

Дослідження діяльності святого царя продовжив В. Азжеуров, написавши та захистив-

ши кандидатську дисертацію на тему: «Едикт про «Три глави» і віронавчальні визначення 5-го Вселенського собору 553 року, як основа політики святого імператора Юстиніана I Великого» [2]. Висновки, до яких дійшов цей дослідник, можуть бути зведені до наступного: діяльність святого правовірного імператора Юстиніана Великого на церковно-політичному ґрунті, а особливо його об'єднавча політика з монофізитами зі всією очевидністю демонструють його прагнення допомогти Церкві вирішити проблему віровчительних розбіжностей.

Така діяльність святого імператора Юстиніана неабияк стимулювала богословську думку його часу, проте всі його зусилля були підпорядковані одному – забезпечити єдність імперії в ідеологічній сфері. Тому було б не виправдано стверджувати, що Юстиніан займався зовсім неважливими питаннями і вдавався до відверто безглуздої гри розуму в своїх богословських пошуках.

До сучасних досліджень з візантології належить колективна праця українських учених Л. Войтовича, А. Домановського, Н. Козака, І. Лильо, М. Мельника, С. Сорочана та О. Файди «Історія Візантії» [23]. Проте у своїй оцінці правління святого Юстиніана ці дослідники, описуючи звершення «великого імператора», продовжують говорити про авантюризм його задумів, повторюючи таким чином думки своїх історичних попередників. Цікаво, що до недоліків царя вони відносять його невміння передбачити чуму, набіги варварів та колосальні витрати державного бюджету. Також у праці жодного слова не говориться про релігійні переконання, що рухали імператором у його політиці.

Своєчасним внеском у вивчення історії Візантії в Україні є книга професора Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича В. Балуха «Візантиністика», яка за своїм характером є синтетичною працею [4].

Серед тих, хто досліджував церковну складову життя Візантії в VI ст., потрібно відзначити А. В. Карташова, російського державного діяча, останнього обер-прокурора Священного синоду; міністра сповідань Тимчасового уряду, історика Російської Церкви, який стояв біля витоків Свято-Сергіївського богословського інституту в Парижі (1925–1960). Учнями його були: прот. Іоан Мейєндорф, П.

Є. Ковалевський, прот. Олександр Шмеман. У своїй праці «Вселенские Соборы» в оцінці ініціатив та самої постаті святого Юстиніана цей історик Церкви проявив себе з ліберальних позицій [26].

Найбільш відомим дослідником історії Древньої Церкви до сьогодні залишається В. В. Болотов, професор Санкт-Петербурзької Духовної Академії, член-кореспондент Імператорської Академії Наук, доктор церковної історії. Професор Болотов чудово володів давніми східними мовами (юдейською, сирійською, арабською та ін.) і низкою європейських мов, що робить його дослідження гранично цінними. Його «Лекции» і донині залишаються наріжною працею з церковної історії [6].

У дослідженні візантійського богослів'я плідно попрацював протоієрей Іоан Мейєндорф, доктор наук, член-кореспондент Британської Академії, почесний доктор університету Нотр-Дам, богословського інституту Єпископальної церкви в Нью-Йорку і Санкт-Петербурзької Духовної Академії. У 1959–1992 рр. професор Патрології у Свято-Володимирській Духовній Семінарії в Нью-Йорку, співробітник центру візантійських досліджень Гарвардського університету «Думбартон Оукс». Значний вплив на його становлення як вченого мав протоієрей Георгій Флоровський. Вивчаючи проблеми візантійської христології, прот. Іоан приділяв значну увагу відносинам між православними та монофізитами саме в період правління святого Юстиніана [38–40].

Не менш відомим православним богословом та патрологом є протоієрей Георгій Флоровський, знаний діяч екуменічного руху й один із засновників Всесвітньої Ради Церков, автор праці «Византийские отцы V–VIII в.» [59]. Саме йому належить вислів, який повною мірою можна застосувати до святого Юстиніана: «Отці Церкви найчастіше богословствували для спростування еретиків, не створюючи Істину, а виражаючи і пояснюючи її» [59, с. 3].

Низку праць з історії Візантії та Древньої Церкви написав відомий протестантський історик Едуард Шварц – історик, філолог, професор Геттінгенського університету. В своїй оцінці церковної політики святого Юстиніана цей дослідник притримувався традиційних для протестантів та західноєв-

ропейських істориків поглядів, приписуючи імператору цезарепаїзм та богословську некомпетентність [71].

З сучасних дослідників богословської спадщини Візантії потрібно відзначити протоієрея Валентина Асмуса, викладача МДА. У своїх лекціях з Патрології він подає характеристику Юстиніана як неперевершеного богослова, що особливо помітно з аналізу його праць та їх впливу на церковне життя в VI ст. [3].

Праця ще одного дослідника цього напрямку – В. М. Лур'є «История Византийской философии» змальовує фактично повну картину христологічних суперечок VI ст. відводячи чільне місце працям святого Юстиніана [35]. Автор характеризує імператора цілком позитивно, захищаючи його добре ім'я навіть при розгляді проблеми афтартодокетизму.

Найбільш сучасною працею з історії Древньої Церкви є праця О. Дворкіна «Очерки по истории Древней Вселенской Православной Церкви» [10]. У своїй праці він подає як історичний, так і богословський огляд тих проблем, з якими довелося зіштовхнутися православним у період до XIX ст.

Характеризуючи життя Церкви в VI ст., О. Дворкін займає середню позицію щодо діяльності святого Юстиніана, визнаючи геніальність його задумів та наполегливість у досягненні поставленої мети. Разом з православною імператором, що можна розуміти як синонім церковності, він говорить про деяку несумісність сутності устрою церковного організму та тієї реальності, якою є держава, що завадило візантійцям реалізувати принцип симфонії.

Також сучасною і написаною в означеному вище ключі є п'ятитомна праця дійсного державного радника юстиції Російської Федерації II класу, радника при президенті РФ, О. М. Величка «История византийских императоров» [8].

Автор цілком слушно зауважує, що для правильного розуміння Візантії потрібно враховувати церковну складову її історії. В оцінці постаті святого Юстиніана дослідник сягає межі похвал всім ініціативам імператора.

Окремо слід відзначити працю Е. Люттвака, відомого військового стратега, економіста, політичного аналітика та фахівця з міжнародних відносин, політичного консуль-

танта Державного департаменту і Міністерства оборони США, старшого радника Центру стратегічних і міжнародних досліджень, колишнього радника президента США Р. Рейгана. Цей дослідник відомий як автор багатьох праць з історії, воєн та зовнішньої політики держав стародавнього світу та сучасності. Його «Стратегия византийской империи» є прекрасним узагальнюючим твором з історії зовнішньої політики Візантії [36]. Використовуючи усі доступні дослідження та сучасні моделі політичної історії, автор дає високу оцінку всій діяльності святого Юстиніана.

А втім, розглядаючи сучасне ставлення істориків до святого Юстиніана, не можна не зауважити, попри всю позитивну тенденцію у їх оцінках його діяльності, той факт, що вчені, незважаючи на поступове відкриття праць святого Юстиніана, не поспішають сприймати його як цілком позитивну постать, а його богослів'я продовжує розглядатися як неоригінальне і не автентичне, тобто як повторення вже сказаного іншими. Тому богословські погляди святого Юстиніана в Православній Патрології не вивчалися як самостійний предмет, на відміну від католицької. Священнослужитель УКЦ доктор Василь Лаба не посоромився внести праці імператора до списку церковної писемної спадщини VI ст., випередивши в цьому православних [35].

Звичайно, що цей перелік праць істориків, присвячених огляду діяльності св. Юстиніана, не є повністю вичерпним. Втім тут представлені найбільш авторитетні та відомі дослідники різних історичних шкіл та епох. Власне на підставі саме їхніх праць і подається характеристика політики, яку здійснював Юстиніан у період з 518 по 565 рр., аналізуються основні релігійні переконання імператора і те, який вплив вони мали на життя імперії.

Як ми бачимо з аналізу розглянутих у нашій статті досліджень, присвячених опису візантійської історії VI ст., на сьогодні є лише невелика група істориків, які позитивно оцінюють спадщину св. Юстиніана визнаючи її вагомим внеском у православну богословську скарбницю. Це змушує всякого, хто цікавиться історією та богослів'ям Православної Церкви, глибше досліджувати історію Візантії і особливо таку непересічну постать, як святий, правовірний імператор Юстиніан I Великий.

1. Агафий. О царствовании Юстиниана / Пер. М. В. Левченко. – М.-Л., 1953.
2. Азжеуров В. «Едикт про «Три главы» і віронавчальні визначення П'ятого Вселенського собору 553 року як основа політики святого імператора Юстиніана I Великого»: дис... канд. богосл. н. / Київська православна богословська академія УПЦ Київського Патріархату. – К., 2013.
3. Асмус В., прот. Патрологія. Курс лекцій в ПСТБІ в 1995–1996 уч. г. – Б. м., Б. г.
4. Балух В. Візантиністика: Курс лекцій. – Чернівці, 2006.
5. Біблія. Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту. В українському перекладі з паралельними місцями та додатками. – К.: Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 2009.
6. Болотов В. В. Лекции по истории Древней Церкви: в 4 т. – Т. 1. – СПб., 2006.
7. Васильев А. А. История Византийской империи. Время до крестовых походов до 1081 г. – СПб., 1998. – Т. 1.
8. Величко А. М. История Византийских императоров: в 4 т. – М., 2010. – Т. 1, 2.
9. Геростергиос А. Юстиниан Великий – император и святой. – М., 2003.
10. Дворкин А. Очерки по истории Вселенской Православной Церкви. – Нижний Новгород, 2003.
11. Дестунис С. Византийские историки Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Меландр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец, переведенные с греческого. – СПб., 1860.
12. Деяния Вселенских соборов. – СПб., 2008. – Т. 1, 2.
13. Диль Ш. Византийские портреты. – М., 1994.
14. Диль Ш. История Византийской империи / Пер. А. Е. Рогинской. – М., 1948.
15. Диль Ш. Основные проблемы византийской истории. – М., 1947.
16. Диль Ш. Юстиниан и Византийская цивилизация в VI веке. – СПб., 1908.
17. Димитрий Ростовский. Жития Святых. Ноябрь / Память благоверного царя Юстиниана и царицы Феодоры. – Козельск, 1997.
18. Доброклонский А. А. Сочинение Факунда, епископа Германского в защиту трех глав. – М., 1880.
19. Евагрий Схоластик. Церковная история / Перевод СПб. Духовной Академии (1853), пересмотрен и исправлен В.В. Серповой. – М., 1997.
20. Институты Юстиниана / Пер. Д. Расснера; Под. ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Томскова. – М., 1998.
21. Иордан. О происхождении и деяниях гетов (Getica) / Пер. Е. Ч. Скржинской. – М., 1960.
22. Истрин В. М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. – М., 1994.
23. Історія Візантії. Вступ до Візантиністики / Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І., Мельник М., Сорочан С., Файда О. – Львів, 2011.
24. Каждан А., Литаврин Г. Очерки истории Византии и южных славян. – СПб., 1998.
25. Каждан А. П. О некоторых спорных вопросах истории становления феодальных отношений в Римской империи. // Вестник древней истории. – 1953. – № 3.
26. Карташев А. В. Вселенские соборы. – М., 2002.
27. Кекелидзе К., свящ. К вопросу о времени празднования Рождества Христова в древней Церкви // Труды КДА. – К., 1905. – Т. 1.
28. Козьма Индикоплов и его «Христианская топография» [З. В. Удальцова] // Культура Византии IV – первая половина VII в. / Ответственный редактор член-корреспондент АН СССР З. В. Удальцова. – М., 1984.
29. Курбатов Г. Л. Император Юстиниан и его программа // Ранневизантийские портреты. К истории общественно-политической мысли. – М., 1991.
30. Курбатов Г. Л. Положение народных масс в Антиохии в IV в. // ВВ. – Т. VIII. – М., 1956.
31. Курбатов Г. Л. Ранневизантийский город (Антиохия в IV в.). – Л., 1962.
32. Лаба В., о., д-р. Патрологія. – Львів, 1998.
33. Липшиц Е. Э. К вопросу о городе в Византии в VIII–IX в. // ВВ. – Т. 6. – М., 1953.
34. Липшиц Е. Э. О путях формирования феодальной собственности и феодальной зависимости в балканских и малоазийских провинциях Византии // ВВ. – Т. 13. – М., 1958.
35. Лурье В. М. История Византийской философии. Формативный период. – СПб., 2006.
36. Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи. – М., 2010.
37. Матвеев В., Щеголева Л. Временник Георгия монаха (Хроника Георгия Амартола) / Русский текст, комментарий, указатели. – М., 2000.
38. Мейендорф И., прот. Византийское наследие в Православной Церкви. – К., 2007.
39. Мейендорф И., прот. Иисус Христос в восточном православном богословии / Пер. с англ. свящ. Олега Давыденкова, при уч. Л. А. Успенской, примеч. А. И. Сидорова. – М., 2000.
40. Мейендорф И., прот. История Церкви и восточно-христианская мистика. – М., 2003.
41. Острогорский Г. А. История Византийского государства. – М., 2011.
42. Памятники римского права. Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М., 1997.
43. Пигулевская Н. В. Ближний Восток. Византия. Славяне. – Ленинград, 1976.

44. Пигулевская Н. В. Византия и Иран на рубеже 6 и 7 вв. – М., 1946.
45. Пигулевская Н. В. Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в IV–VI вв. – М.-Л., 1951.
46. Проконий Кесарийский. Война с готами. О постройках. – М., 1996.
47. Проконий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Перевод, статья, комментарий А. А. Чекаловой. – М., 1993.
48. Сюзюмов М. Я. Ремесло и торговля в Константинополе в начале X века // ВВ. – Т. 4. – М., 1951.
49. Сюзюмов М. Я., Чернова И. С. Из истории китайско-византийских отношений // ВВ. – Т. 13. – М., 1958.
50. Терновский Ф. А. Греко-восточная Церковь в период Вселенских соборов. – К., 1883.
51. Терновский Ф. А. Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в Древней Руси. – К., 1875. – Ч. 2.
52. Удальцова З. В. Законодательные реформы Юстиниана // ВВ. – Т. 26. – М., 1965.;
53. Удальцова З. В. Идейно-политическая борьба в ранней Византии. – М., 1974.;
54. Удальцова З. В. Политика византийского правительства в Северной Африке при Юстиниане // ВВ. – Т. 6. – М., 1953.
55. Удальцова З. В. Социально-экономические преобразования в Италии в период правления Тотилы // ВВ. – Т. 13. – М., 1958.
56. Успенский Ф. И. История Византийской империи: в 3-х т. – М.-Л., 1913–1948. – Т. 1.
57. Феоктист (Попов), иеродиакон. Император Юстиниан и его заслуги в отношении к Церкви Христовой. – К., 1856.
58. Феофан. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына його Феофилакты / Пер. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского. – М., 1884.
59. Флоровский Г., прот. Византийские Отцы V–VIII веков. Пути византийского богословия. – М., 1992.
60. Хорошко О. Епоха імператора Юстиніана I Великого (527–565) та її відображення в творах візантійських істориків: дис. ... канд. богосл. н. / Київська православна богословська академія УПЦ Київського Патріархату. – К., 2010. – 261 с.
61. Agapetus. Expositio capitum ad monitoriorum // Patrologiae Graecae. – Vol. 86/1.
62. Chronicon Paschale // Corpus scriptorium historiae Bizantiae / Consilio B.A. Niebuhri. – Bonne, 1832. – Vol. 1.
63. Corpus Juris Civilis. – Vol. II. Codex Justinianus / Ed. by Paul Kruger. – Berlin: Weidmans, 1929; Vol. III. Novelle / Ed. by R. Schoel and W. Kroll. – Berlin: Weidmans, 1928.
64. Cosmas Indicopleustus. The Christian Topography of Cosmas, an Egyptian Monk / Translated from the Greek, and Edited with Notes and Introduction Cosmas Indicopleustes; Edited by J.W. Mc Crindle. – Cambridge, 2010.
65. Ioannes Lydus. On powers, or, the magistracies of the Roman state / Introduction, critical text, translation, commentary, and indices by Anastasius C. Bandy. Series: Memoirs of the American Philosophical Society. – Philadelphia: American Philosophical Society, 1983.
66. John, Bishop of Nikiu. Chronicle. – London, 1916.
67. Liber pontificalis. The book of the popes. Translated with an introduction by Louise Ropes Loomis. – Columbia University Press, 1916.
68. Mansi J. D. Sacorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio: 31 vols. – Florence: Venice. repr. fraz: Akademische Druk. – Verlagsamtstatt, 1960.
69. Migne J. P. Patrologiae Graecae Cursus Completus: 221 vols. – Paris, 1857–1866. – Vols. 86/1.
70. Migne J. P. Patrologiae Latinae Cursus Completus: 221 vols. – Paris, 1844. – Vols. 63, 66, 67, 68, 69.
71. Shwartz E. Zur Kirchen politik Justinians. – München, 1940.
72. Victor Tunonensis. Chronicon // Patrologiae Latinae. – Vol. 68.

• :::⊗⊗⊗::: •

Archpriest Kostiantyn Lozinsky,
*Doctor of Science in Theology, Professor,
Head of the Department of Theology
of the Kyiv Orthodox Theological Academy*

THE SOURCES AND HISTORIOGRAPHY OF THE ERA OF SAINT JUSTIN I THE GREAT

The article deals with the circle of historians of the Ancient Church and the present, whose works are devoted to the review of the period of the reign of St. Justinian the Great (527–565), known in Byzantology as “golden age”.

Keywords: Justinian, history, studies, historians.